

ПІСЬМЕННИЙ Ігор Володимирович,
д-р держ. упр., доц., декан факультету держ. упр. ДРІДУ НАДУ

ЛИПОВСЬКА Наталія Анатоліївна,
д-р держ. упр., проф., проф. каф. держ. упр.
та місц. самоврядування ДРІДУ НАДУ

ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ ГРОМАДЯН ЗА МІСЦЕМ ПРОЖИВАННЯ ЯК ФОРМА БЕЗПОСЕРЕДНЬОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Розглядаються та конкретизуються існуючі організаційно-правові засади проведення загальних зборів громадян за місцем проживання як однієї із найважливіших форм безпосередньої демократії. Аналізуються недостатньо визначені чинним законодавством питання щодо проведення загальних зборів (конференції) територіальної громади та пропонуються шляхи їх вирішення.

Ключові слова: громада, місцеве самоврядування, загальні збори громадян, демократія.

Pysmennyi I. V., Lypovska N. A. The general meeting of the citizens on their place of residence as a form of the direct democracy

This article analyzes and defines existing organizational and legal means of the general meeting conducting on the place of citizens' residence as one of the important forms of democracy. The issues that are not enough studied by the legislature as to conducting the general meeting (conference) of the local community are analyzed and the ways of their conducting are offered.

Key words: community, local government, General meeting of the citizens, democracy.

Постановка проблеми. В умовах децентралізації в Україні набуває актуальності проблема становлення та розвитку різних форм демократії взагалі та

форм безпосередньої демократії, зокрема у сфері місцевого самоврядування. Ідеться про становлення форм безпосередньої демократії, які безпосередньо сприяють реалізації волі та інтересів членів територіальної громади, пов'язаних з вирішенням їх повсякденних життєвих проблем, самореалізації, а також групової реалізації у сфері локальної демократії. У науці вітчизняного конституційного права існує традиційний підхід до градації форм демократії залежно від форми волевиявлення народу. Саме він закріплюється і в конституційному законодавстві України: чинна Конституція України (ст. 5) визначає, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ [4]. Здійснення влади народом відбувається за Основним законом як безпосередньо, так і через органи державної влади та місцевого самоврядування. Таким чином, Конституція України не тільки проголошує загальне і повне народовладдя (ст. 7), але і форми демократії – безпосередню та представницьку. Слід зазначити, що в основі здійснення безпосередньої влади територіального колективу лежить безпосередня демократія як спосіб реалізації цісії влади, а місцеве самоврядування є організаційно-правовою формою її реалізації. Адже безпосередня демократія – це природне право народу, вона з'явилася раніше за представницьку. Демократія як форма суспільного буття і політичної організації суспільства створює найсприятливіші умови для життєдіяльності людини та розглядається як цивілізований виклик і основа всебічного реформування українського суспільства [5]. Однією з форм безпосередньої демократії є загальні збори громадян за місцем проживання, що актуалізує проблематику даного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначена проблематика привертає інтерес таких науковців, як В. Алексєєв, О. Бабінова, О. Лиска, А. Колодій, В. Кравченко, В. Мартиненко, М. Пухтинський, В. Рубцов, С. Серьогін та ін.

Метою статті є аналіз організаційно-правових засад проведення загальних зборів громадян за місцем проживання.

Виклад основного матеріалу. У сучасному публічному праві загальні збори (сход) громадян – інститут, що передбачає спільне розв'язання суспільно значущих питань громадянами, що проживають на певній території. У різний час цей інститут був відомий майже всім народам. Про демократичні засади в управлінні германців зазначав Тацит. У середньовічній Європі були поширені збори вікінгів.

Приблизно з 600 по 1000 р. у різних регіонах Скандинавії вікінги проводили так звані «тінгі» (Thing) – зібрання під відкритим небом, на яких обговорювали, відхиляли або приймали закони, а також обирали короля. Приблизно в цей самий час подібні інститути формувалися в альпійських землях, зокрема в Реції (згодом швейцарський кантон Граубюнден) [1; 2]. В історії нашої країни інститут зборів (сходів) також має багатовікову традицію. Стародавнім аналогом цього інституту є вічові збори, що проводились в Київській Русі, а згодом – козацьке коло.

Загальні збори громадян за місцем проживання на сьогоднішній день є однією з найдієвіших форм прямої демократії територіальної громади та важливим засобом реалізації конституційних положень щодо права громадян на участь у здійсненні місцевого самоврядування. Формою прямої демократії загальні збори є тоді, коли вони скликаються з метою обговорення та вирішення важливих питань місцевого значення, наприклад для ініціювання створення та обрання органу самоорганізації населення. У цих випадках загальні збори забезпечують колективне прийняття рішень, а їх перевага перед іншими формами прямої демократії (зокрема, місцевим референдумом) полягає в тому, що в їх організаційних межах об'єднується спільне обговорення проблеми, колективний пошук рішення та його прийняття на основі певного компромісу.

У ст. 8 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» визначається, що : «загальні збори громадян за місцем проживання є формою їх безпосередньої участі у вирішенні питань місцевого значення; рішення загальних зборів громадян враховуються органами місцевого самоврядування в їх діяльності; порядок проведення загальних зборів громадян за місцем проживання визначається законом та статутом територіальної громади» [8]. Проте ця стаття не регламентує низку принципово важливих питань для її реалізації. На переконання відомих науковців, якщо законодавець не вважав за потрібне деталізувати цю статтю, то саме депутати місцевої ради мають визначитись, яким чином ця норма може реалізовуватись у територіальній громаді і які встановити правила її реалізації, з тим щоб місцеве життя не перетворилось на постійні збори і щоб збори були проведені навіть тоді, коли цього не бажає міський (сільський, селищний) голова [6].

У деяких українських містах збори громадян за місцем проживання справді можуть бути скликані лише міським головою. У спеціальній літературі

стверджується, що збори можуть скликати міський голова, виконком чи орган самоорганізації населення [6, с. 31]. Ми підтримуємо думку вчених, що закон про місцеве самоврядування не встановив таких обмежень і тому навіть за умови скликання зборів посадовою особою органу місцевого самоврядування ініціатива проведення зборів може належати й іншим суб'єктам місцевого життя за умови підтримки такої ініціативи самими громадянами.

У 2013 р. група народних депутатів Верховної Ради України внесла на розгляд проект Закону України «Про загальні збори (конференції) членів територіальної громади за місцем проживання» [7]. Враховуючи його положення, а також пропозиції провідних українських науковців А. Ткачука, В. Кампо, В. Прошка, Ю. Ганущака, М. Гументика, спробуємо дати відповіді на не визначені чинним законодавством питання щодо проведення загальних зборів (конференцій) територіальної громади:

- хто може бути ініціатором проведення зборів;
- яким чином конститується ініціатор;
- як визначається підтримка ініціатора членами громади для визнання ініціативи легітимною;
- яким чином легалізується ініціатива проведення зборів і як встановлюється перебіг термінів від ініціювання питання проведення зборів до розгляду їх рішень;
- хто і яким чином відповідає за матеріальне та організаційне забезпечення зборів, охорону порядку тощо;
- які кроки необхідні й достатні для підготовки зборів;
- правові наслідки прийнятих на зборах рішень та порядок їх розгляду органами місцевого самоврядування.

Загальні збори скликаються за необхідності, якщо інше не передбачено чинним законодавством, статутом відповідної територіальної громади чи положенням про орган самоорганізації населення.

Загальні збори можуть скликатися:

1) сільським, селищним, міським головою, головою районної в місті (у разі її створення) ради в межах території відповідного села (сіл), селища, міста, відповідного району в місті, а також дрібніших складових територій;

2) сільською, селищною, міською, районною в місті (у разі її створення) радою або її постійною комісією в межах усієї території відповідної територіальної громади;

3) органом самоорганізації населення в межах території його діяльності;

4) ініціативною групою з членів територіальної громади (мікрогромади) у складі не менше ніж десять осіб (у разі скликання загальних зборів села (сіл), селища, міста, району в місті чи мікрорайону), або не менше трьох осіб (у разі скликання загальних зборів інших територіальних рівнів), які досягли вісімнадцятирічного віку, не визнані судом недієздатними та на законних підставах проживають у межах відповідної територіальної громади або мікрогромади.

Складання загальних зборів сільським, селищним, міським головою, головою районної в місті (у разі її створення) ради здійснюється шляхом видання ним відповідного розпорядження. Таке розпорядження може бути видано не пізніше ніж за десять календарних днів до дати проведення загальних зборів – як за власною ініціативою голови, так і в інших випадках, передбачених чинним законодавством.

Рішення сільської, селищної, міської, районної в місті (у разі її створення) ради або однієї з постійних комісій місцевої ради про скликання загальних зборів ухвалюється радою або її постійною комісією відповідно до статуту територіальної громади та регламенту місцевої ради. При цьому таке рішення має набути чинності не пізніше ніж за десять календарних днів до дати проведення загальних зборів.

Складання загальних зборів органом самоорганізації населення здійснюється на підставі рішення, ухваленого цим органом відповідно до вимог Закону України «Про органи самоорганізації населення» та положення про орган самоорганізації населення.

Орган самоорганізації населення може скликати загальні збори в межах території, на якій він здійснює свою діяльність. Рішення органу самоорганізації населення про скликання загальних зборів у письмовому вигляді має бути в повідомному порядку доведено до відома сільської, селищної, міської, районної в місті (у разі її створення) ради не пізніше ніж за десять календарних днів до дати проведення загальних зборів.

У разі скликання загальних зборів ініціативною групою членів територіальної громади (мікрогромади) вона не пізніше ніж за десять календарних днів до

запланованої дати проведення загальних зборів у повідомному порядку інформує про це відповідного сільського, селищного, міського голову, голову районної в місті (у разі її створення) ради. Інформація в повідомленні має бути засвідчена власними підписами членів ініціативної групи і містити їх прізвища, ім'я та по батькові, дату народження, домашню адресу та контактний телефон.

Обмеження права ініціювання та проведення зборів може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей за поданням міськвиконкому або інших державних органів чи посадових осіб у межах і в порядку, визначеному законами України.

Для проведення зборів, ініційованих громадянами, місцевим осередком політичної партії чи громадською організацією протягом не більш ніж п'ять днів слід зібрати та подати секретарю ради підписи мешканців під заявою, визначеною п.9 на підтримку проведення зборів кількістю не менш ніж:

- 200 підписів для зборів мікрорайонів;
- 1 % мешканців села для зборів села;
- 2 % мешканців вулиці для зборів вулиці;
- 3 % мешканців кварталу для зборів кварталу;
- 10 % мешканців будинку для зборів будинку.

Необхідну кількість підписів для реєстрації ініціативи залежно від виду зборів розраховує секретар ради і фіксує за своїм підписом на заявлі, під яку збираються підписи.

У розпорядженні сільського, селищного, міського голови, голови районної в місті (у разі її створення) ради, рішенні сільської, селищної, міської, районної в місті (у разі її створення) ради або однієї з постійних комісій місцевої ради, в рішенні органу самоорганізації населення, а також у повідомленні ініціативної групи про скликання загальних зборів має бути зазначена така інформація:

- 1) ініціатор скликання загальних зборів;
- 2) територіальний рівень проведення загальних зборів, визначений відповідно до п. 2 ст. 8 цього закону;
- 3) дата і час проведення загальних зборів;
- 4) місце проведення загальних зборів;

- 5) запрошені учасники загальних зборів;
- 6) питання порядку денного, які ініціатор пропонує розглянути на загальних зборах.

Днем реєстрації ініціативи щодо скликання загальних зборів вважається:

- день видання відповідного розпорядження сільського, селищного, міського голови, голови районної в місті (у разі її створення) ради;
- день набуття чинності рішення сільської, селищної, міської, районної в місті (у разі її створення) ради або постійної комісії місцевої ради;
- день подання до відповідної сільської, селищної, міської, районної в місті (у разі її створення) ради рішення органу самоорганізації населення;
- день офіційного повідомлення ініціативою групою уповноваженого органу про скликання загальних зборів.

Ініціативи щодо скликання загальних зборів реєструються в журналі реєстрації загальних зборів (конференцій) уповноваженим органом негайно після їх отримання. Уповноважений орган протягом одного робочого дня з дня реєстрації ініціативи щодо скликання загальних зборів письмово повідомляє ініціатору їх скликання номер реєстрації ініціативи в журналі реєстрації загальних зборів (конференцій).

Форма журналу реєстрації загальних зборів (конференцій) затверджується рішенням сільської, селищної, міської ради, районної в місті (у разі її створення) ради.

Інформація про скликання загальних зборів має бути доведена уповноваженим органом до відома членів територіальної громади (мікрогромади) не пізніше ніж за сім календарних днів до дати проведення загальних зборів через офіційний веб-сайт в мережі Інтернет, засоби масової інформації, засновниками яких є сільська, селищна, міська, районна в місті (у разі її створення) рада, та в інший спосіб.

Організаційно-технічне забезпечення підготовки та проведення загальних зборів покладається на ініціатора їх проведення, або за його клопотанням вирішення цих питань покладається розпорядженням сільського, селищного, міського голови, голови районної в місті (у разі її створення) ради на уповноважений орган, який має забезпечити приміщення для проведення загальних зборів, обладнання його необхідними технічними засобами, а також запросити на

загальні збори визначених ініціатором проведення загальних зборів представників органів місцевого самоврядування та їхніх посадови осіб, підприємств, установ та організацій, які належать до комунальної власності відповідної територіальної громади.

Органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації, що перебувають у комунальній власності відповідної територіальної громади, та їх посадові особи мають сприяти проведенню загальних зборів, надавати ініціатору їх проведення необхідні інформаційні матеріали в порядку, передбаченому законами України «Про інформацію» та «Про доступ до публічної інформації».

Обов'язки щодо охорони громадського порядку на загальних зборах (конференції) покладаються на працівників міліції та на представників громадських формувань з охорони громадського порядку і державного кордону.

Перед початком загальних зборів (конференції) ініціатор їх скликання або уповноважений орган проводить реєстрацію осіб, які прибули для участі в заході. У списку реєстрації учасників загальних зборів (конференції) мають бути зазначені: прізвище, ім'я, по батькові, дата народження, серія і номер паспорта громадянина України або іншого паспортного документа, домашня адреса із зазначенням номера телефону (за умови його наявності). Ця інформація має бути засвідчена особистим підписом кожного учасника загальних зборів (конференції).

Список реєстрації учасників загальних зборів (конференції) має містити посилання на згоду учасників на розголошення персональних даних про них (прізвища, імені, по батькові, дати народження, серії і номера паспорта або іншого паспортного документа, домашньої адреси та номеру телефону).

У разі проведення конференції під час реєстрації кожний її учасник подає також протокол (витяг із протоколу) загальних зборів нижчого рівня за підписами головуючого та секретаря, на яких прийнято рішення про уповноваження цієї особи бути делегатом даної конференції та представляти інтереси відповідної мікрогромади.

Загальні збори є правомочними за умови, якщо в їх роботі бере участь більше ніж половина членів територіальної громади (мікрогромади), а в разі проведення конференції, якщо на них присутні більше ніж половина від визначеної за квотою кількість делегатів.

Відсутність представника уповноваженого органу, запрошеного своєчасно відповідно до вимог цього закону, не може бути підставою для відміни чи перенесення дати проведення загальних зборів (конференції).

Рішення загальних зборів (конференції), які стосуються органів місцевого самоврядування чи їхніх посадових осіб, підлягають обов'язковому розгляду по суті в місячний термін після отримання протоколу загальних зборів (конференції) на відкритому засіданні відповідного органу місцевого самоврядування або посадовою особою.

Ініціатор проведення загальних зборів (конференції) має бути поінформований про дату, час та місце розгляду рішень загальних зборів (конференції) щонайменше за три календарних дні до дати розгляду. Представнику ініціатора має бути надана можливість виступу для донесення до відома посадових осіб органу місцевого самоврядування та інших учасників засідання причин прийняття та суті рішень, ухвалених на загальних зборах (конференції).

За результатами розгляду рішень загальних зборів (конференції) органи місцевого самоврядування, їхні посадові особи мають ухвалити в межах своїх повноважень управлінські акти, а також надати вмотивоване пояснення причин часткового врахування або відхилення рішення загальних зборів (конференції). Акт органу місцевого самоврядування чи його посадової особи, ухвалений за результатами розгляду рішення загальних зборів (конференції), має бути в тижневий термін після його ухвалення направлений ініціатору проведення загальних зборів (конференції).

Інформація про врахування (часткове врахування або відхилення) рішення загальних зборів (конференції) має бути розміщена уповноваженим органом на офіційному веб-сайті в мережі Інтернет, а також у засобах масової інформації, засновником яких є сільська, селищна, міська, районна в місті (у разі її створення) рада. Контроль за врахуванням рішень загальних зборів (конференцій) у діяльності посадових осіб та органів місцевого самоврядування покладається на сільського, селищного, міського голову, голову районної в місті (у разі її створення) ради, виконавчий комітет відповідної місцевої ради, а також на ініціаторів скликання загальних зборів (конференції).

Порушення встановленого порядку розгляду рішення загальних зборів (конференції) органом місцевого самоврядування чи його посадовими особами

може бути оскаржено ініціатором скликання загальних зборів (конференції) або окремими учасниками загальних зборів (конференції) в судовому порядку.

Рішення загальних зборів (конференції), прийняті в межах чинного законодавства і власних повноважень, є обов'язковими для виконання органами самоорганізації населення, а також рекомендованими до виконання всіма членами територіальної громади (мікрогромади), на території якої проводилися загальні збори (конференція). Орган самоорганізації населення має інформувати про стан виконання рішень загальних зборів (конференцій) у частині, що стосується цього органу, ініціаторів їх скликання та членів мікрогромади.

Рішення загальних зборів (конференції) може бути оскаржено у встановленому законом порядку членами територіальної громади (мікрогромади), органами та посадовими особами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями незалежно від форми власності, об'єднаннями громадян та органами самоорганізації населення, повноваження яких поширюються на територію, де проводилися загальні збори (конференція). Рішення загальних зборів (конференції), які не відповідають чинному законодавству або прийняті з питань, що не віднесені до повноважень загальних зборів (конференції), призупиняються відповідною сільською, селищною, міською, районною в місті (у разі її створення) радою з одночасним зверненням до суду про скасування такого рішення.

Неодноразовий несвоєчасний розгляд або неодноразове залишення без розгляду рішень загальних зборів (конференцій) сільською, селищною, міською, районною в місті (у разі її створення) радою або відповідною посадовою особою може бути підставою для дестрокового припинення повноважень цієї ради або посадової особи згідно з порядком, передбаченим чинним законодавством. Посадові особи органів місцевого самоврядування, які своїми діями чи бездіяльністю порушують законодавство про загальні збори (конференції), несуть відповідальність згідно із законом. Невиконання рішення загальних зборів (конференції) органом самоорганізації населення може бути підставою для дестрокового припинення повноважень його персонального складу [7].

Отже, збори – одна з найтрадиційніших форм участі громадян у справах місцевого самоврядування. В умовах підвищення рівня вимог до організаційно-правових зasad місцевої демократії, з метою реалізації права територіальної громади, визначеного ст. 8 Закону України «Про місцеве самоврядування в

Україні», кожна місцева рада має розробити та ухвалити механізми реалізації цього права в конкретній територіальній громаді. Це може бути або окремим розділом чи главою місцевого статуту, або положенням про збори, затвердженим рішенням ради [8]. Зауважимо, що в кожній територіальній громаді можуть бути свої аргументи щодо розширення або звуження суб'єктів ініціативи, компетенції зборів, але це вже питання радше місцевої політики й готовності органів місцевого самоврядування та мешканців територіальної громади до реалізації права на загальні збори.

За всієї зовнішньої подібності між цими формами демократії збори зберігають тільки їм властиву особливість: вони – форма громадського контролю та консультивної демократії [6]. Основна ідея зборів полягає в тому, що ця форма місцевої демократії повинна бути доступна для реалізації навіть невеликій групі громадян, які мають виборчі права і проживають у територіальній громаді. При цьому збори мають сприяти активізації участі громадян у місцевому самоврядуванні незалежно від їхніх політичних уподобань.

Слід наголосити, що використання такої форми участі громадян у реалізації права на місцеве самоврядування дозволяє забезпечити колективне прийняття рішень, а їх перевага перед індивідуальними формами прямої демократії полягає в тому, що в їх організаційних рамках відбувається спільне обговорення проблеми, що дозволяє здійснювати пошук рішення та його прийняття на основі певного компромісу між різними групами населення.

Висновки. Проведення загальних зборів громадян є однією з найчастіше використовуваних форм особистої участі громадян у місцевому самоврядуванні. Це обумовлено значною соціальною роллю загальних зборів, оскільки вони як форма залучення жителів територіальних громад до вирішення питань місцевого значення, сприяють формуванню у їх свідомості ініціативності, активного позитивного ставлення до життя відповідної територіальної громади. Водночас загальні збори громадян міст, селищ та сіл сприяють прозорості прийняття рішень органами місцевої влади, тому що дозволяють забезпечувати функції контролю жителів територіальної громади за діяльністю місцевих голів, депутатів сільської, селищної, міської ради, органів самоорганізації населення.

Порядок проведення зборів визначається законом та статутом територіальної громади. Проте закон не називає при цьому ініціаторів проведення таких зборів;

питання, що можуть бути винесені на обговорення зборів; формування порядку денного; процедуру проведення загальних зборів і врахування їх рішень у діяльності органу місцевого самоврядування. Тому вже давно назріла необхідність доповнення названого закону новими статтями, що можуть більш детально регламентувати процедуру проведення загальних зборів членів територіальної громади, як однієї з найбільш традиційних форм участі громадян у справах місцевого самоврядування. Такі зміни дозволять територіальним громадам більш досконало виписати необхідну процедуру проведення зборів у своїх статутах.

Список використаних джерел

1. **Даль Р.** О демократии / Р. Даль. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 208 с.
2. **Дюнан А.** Народное законодательство в Швейцарии: исторический обзор / А. Дюнан ; [пер. Г.Ф. Львовича]. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1896. – 125 с.
3. **Закон** про місцеве самоврядування в Україні. Науково-практичний коментар – К. : Ін-т законодавства Верховної Ради України. – 1999. – 400 с.
4. **Конституція** України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К. : Юрінком, 1996. – 76 с.
5. **Місцеве самоврядування в Україні.** – Режим доступу : nebook.net/book_msceve-samovryaduvannya-v-ukran_576_page_1.
6. **Місцеве самоврядування в Україні.** Загальні збори громадян. Місцеві ініціативи. Громадські слухання : зб. типових місц. нормат. актів / А. Ткачук, В. Кампо, В. Прошко [та ін.]. – К. : [Ін-т громадян. сусп-ва], 2001. – 44 с.
7. **Про загальні збори** (конференції) членів територіальної громади за місцем проживання : Проект Закону України від 11 груд. 2013 р. № 3747. – Режим доступу : w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=49268.
8. **Про місцеве самоврядування** в Україні : Закон України від 21 трав. 1997 р. № 280/97-ВР // Відом. Верховної Ради України. – 1999. – № 20 – 21. – Ст. 190.

List of references

1. **Dal R.** O demokratii / R. Dal. – M. : Aspekt Press, 2000. – 208 s.

2. **Dyunan A.** Narodnoe zakonodatelstvo v Shveytsarii: istoricheskiy obzor / A. Dyunan ; [per. G.F. Lvovicha]. – SPb. : Tip. M. M. Stasyulevicha, 1896. – 125 s.
3. **Zakon** pro mistseve samovriaduvannia v Ukraini. Naukovo-praktychnyi komentar – K. : In-t zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrayny. – 1999. – 400 s.
4. **Konstytutsiia** Ukrayny: Pryiniata na piatii sesii Verkhovnoi Rady Ukrayny 28 chervnia 1996 r. – K. : Yurinkom, 1996. – 76 s.
5. **Mistseve** samovriaduvannia v Ukraini. – Rezhym dostupu : nebook.net/book_msceve-samovryaduvannya-v-ukran_576_page_1.
6. **Mistseve** samovriaduvannia v Ukraini. Zahalni zbory hromadian. Mistsevi initsiatyvy. Hromadski slukhannia : zb. typovykh mists. normat. aktiv / A. Tkachuk, V. Kampo, V. Proshko [ta in.]. – K. : [In-t hromadian. susp-va], 2001. – 44 s.
7. **Pro zahalni** zbory (konferentsii) chleniv terytorialnoi hromady za mistsem prozhyvannia : Proekt Zakonu Ukrayny vid 11 hrud. 2013 r. № 3747. – Rezhym dostupu : w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=49268.
8. **Pro mistseve** samovriaduvannia v Ukraini : Zakon Ukrayny vid 21 trav. 1997 r. № 280/97-VR // Vidom. Verkhovnoi Rady Ukrayny. – 1999. – № 20 – 21. – St. 190.